

DIJALOG S MUSLIMANIMA

Tomislav JABLANOVIĆ

Zauzimajući stav potpune otvorenosti prema svim faktorima složene konstelacije u današnjem svijetu, Drugi vatikanski sabor nije ni smio ni mogao izgubiti iz vida onih 400 milijuna Muhamedovih sljedbenika koji čine islamski svijet. Snažno se afirmiravši već u samom svom početku, islam je kroz čitavu povijest bio jedan od protagonista u igri velikih svjetskih zbivanja. Za manje od 20 godina nakon smrti svoga osnivača preplavio je Palestinu, Siriju, Egipat, Cirenaiiku, Mezopotamiju, Perziju i Jemen. Početkom 8. stoljeća stigao je do granica Kine. Stotu godišnjicu Muhamedove smrti obilježio je svojim najzapadnijim dometom kod Poitiersa na prilazima Parizu. U dva velika silovita povijesna vala zapljusnuo je kršćanski svijet u Evropi: najprije arapskim prodorom preko Pirineja a zatim nadiranjem Turaka sve do Beča. Na taj način situirao se od Atlantika do Pacifika, od Sibira do ekvatora. Na tim ogromnim prostorima u svojoj kontinuiranoj prisutnosti on je dobrim dijelom dominirajuća stvarnost.¹

Kroz svoju dugu povijest islam je bio pod protekcijom jedne od svjetskih velesila. Bila je to najprije arapska, a zatim turska carevina. Sultan je bio halifa, Prorokov nasljednik, duhovni i svjetovni poglavar. Sultan je bio zaštitnik, širitelj i garant vjere, a vjera je sultanu garantirala pokornost podanika. Razumije se da su njegove najveće brige bile kako da se raširi i učvrsti imperij. Tek nakon bečkih ratova, kada je osmanlijska carevina počela slabiti, stala se naglašavati i ona druga strana sultanove vlasti, ne bi li to pripomoglo očuvanju državnog unitarizma. No lijeka više nije bilo. »Starac na Bosporu« sve je više pokazivao svoju slabost. Nekadanja slava i moć zauvijek je prošla, a na području carevine došlo je do velikih promjena. Nikle su brojne nove države. Ni jedna od tih država nije bila u stanju da preuzme na sebe ulogu bivše carevine kao visokog protektora i predstavnika cijelog islama. Od svega je u kršćanskoj Evropi ostala samo uspomena na nekadanje osvajače Maure i Turke, i to je tradicionalni pojam islama kod najvećeg dijela kršćanskog svijeta.

U povijesnoj konfrontaciji dvaju svjetova i mi smo kršćani na određeni način ušli u svijet muslimanskih naroda. Nas se i danas identifikira sa uspomenom na militantne križare i na španjolsku inkviziciju.

1. PAREJA F&M., *Islamologia*, Herder, Roma 1951, str. 57. sl.

Islamske uleme su se pobrinule da takav pojam kršćana bude stalno prezentan u svijesti vjernih muslimana. Dodajmo tome i kolonijalni sistem velikih evropskih sila, pa se nećemo čuditi što su kolonijalni narodi, bez puno razlikovanja, zamrzivši kolonizatore zamrzili i njihovu vjeru tj. kršćanstvo.

To su faktori koji su i na jednoj i na drugoj strani stvorili ressentiment međusobne mržnje, podozrivosti, netolerantnosti i predbacivanja.

Iz ove ocjene ne treba izuzeti ni međusobne odnose u našoj sredini, gdje je također prisutan jedan periferni izdanak islamskog svijeta. Dvije su njihove kompaktne etničke cjeline: jedna u Bosni i Hercegovini a druga su Šiptari, kojih je 90 postotaka muslimana. Uslijed fluktuacije stanovništva, kao pojave najnovijeg vremena, muslimani su prisutni i u drugim našim krajevima. Još prije nekoliko godina bilo ih je u Zagrebu evidentiranih vjernika 40.000. Susrećemo ih na svakom koraku i u Dalmaciji i u Sloveniji. Dodajmo tome veliku populacionu ekspanzivnost, osobito Šiptara, koja navještava njihovu još značajniju prisutnost među nama. Sve nas to nuka da i mi u svojim relacijama skupa sa koncilskom Crkvom s većom pažnjom preispitamo prirodu svojih odnosa sa muslimanima.²

Za takovo preispitivanje postoje i na jednoj i na drugoj strani veliki razlozi. Ni islam nije više onakav kakav je kroz vjekove ušao u svijest kršćanskih naroda, a i Crkva je, oslobodivši se zagrljaja sekularne vlasti, pokazala pravo evanđeosko lice kao Kristove zaručnice, majke i učiteljice svih naroda. Ostaje još samo prepušteno povjesničarima, ako žele, da se pozabave pitanjem koliko je Crkva uopće mogla izbjeći nezavidnu ulogu kojom ju je opteretio čitav splet povijesnih faktora. Želeći ostati u domeni označenoj evanđeljem, ona rado prepušta svu brigu oko sekularnih poslova onima na koje to zakonito i spada. Svoj mač je ne samo vratila u korice nego ga je i potpuno odbacila oličena u Pavlu VI pred Ujedinjenim Narodima, goloruka i sa tek simboličnom svjetovnom vlašću, sa križem kao svojim jedinim oružjem i sa evanđeoskom zapovješću ljubavi kao svojom jedinom politikom. Od kolonijalizma se je ne samo distancirala nego ga je i osudila.³ U praksi je to pokazala npr. za vrijeme alžirskog rata respektirajući suverena prava jednog naroda. Puno je odobravanje takova stava potvrđeno kasnije imenovanjem alžirskog nadbiskupa za kardinala, a to je vrlo dobro shvaćeno u cijelom islamskom svijetu.

No, i na drugoj je strani došlo do možda još većih promjena. S propašću turske carevine nestalo je na svjetskom planu glavnog nosioca i zaštitnika muslimanske vjere. Kao što je poznato, kemalistička Turska je formalno dokinula halifat. Na taj način nestalo je jedinstvenog, glavnog društveno-političkog centra za cijeli islamski svijet. Dužnost je halifā, po riječima Mawerdije⁴, da brane vjeru i zavladaju svijetom. Nijedna od novonastalih muslimanskih državnih tvorevina nije dorasla da preuzme pretencioznu ulogu nekadanje carevine. Raspadom koloni-

2. Cf. Deklaracija *Nostra Aetate*.

3. IVAN XXIII. enciklika *Pacem in terris*, br. 88.

4. Kod RONDOT PIERRE, *Der Islam und die Mohammedaner von heute*, Stuttgart 1963, str. 64.

jalnog sistema nakon drugog svjetskog rata formiran je čitav niz novih samostalnih arapsko-muslimanskih država laičkog tipa. Istina, dokinućem halifata dokinut je jedan snažan faktor muslimanskog jedinstva, no ostali su drugi faktori koji to jedinstvo i dalje garantiraju. Bilo bi zato vrlo pogrešno prestati shvaćati islam kao cjelinu. Svijest zajedničarstva kroz vjekove je izgrađivana i duboko je usađena u duše vjernika, kako to traži Koran a kako ju je proveo osnivač islama. Tu je i sam Koran kao zajednička sveta knjiga cijele islamske zajednice, pa arapski jezik kao jedini ritualni jezik za sve muslimane i napokon institucija hadža koja svake godine u iste dane okuplja na jednom mjestu stotine tisuća, a u zadnje vrijeme i preko milijun vjernika sabranih u jednoj misli; sve to snažno djeluje u pravcu formiranja svijesti o jedinstvu kod muslimana i umanjuje značaj državnih granica koje ih dijele.

Razumije se da i danas mnogi muslimani maštaju o veličini nekadanje slave i priželjkuju ostvarenje panislamskog pokreta koji ide za tim da sve muslimane okupi u jednoj državi (Dar ul Islam). Ali tijekom suvremene povijesti očito i neumoljivo idu drugim smjerom koji panislamske tendencije čini irealnim. S novim se državama javlja značajan fenomen novog nacionalizma, kroz vjekove potiskivanog, a paralelno s tim i međunacionalni antagonizam. Daljnja popratna karakteristična pojava tih procesa jest tendencija dearabizacije, budući da arapski odnosno arabizirani narodi čine samo sedminu sveukupnog muslimanskog svijeta. Te tendencije svakako ne daju šanse arapskom elementu da se auktoritativno stavi na čelo cijelog islama.

Tome se mora dodati kao značajno da sve nove države izgrađuju svoje državno-političke institucije ne po tradicionalnim šemama, nego uglavnom po zapadno-evropskim laičkim uzorima. U njima islam nije više privilegirana državna vjera, po njihovim ustavima sve su vjere ravnopravne pred zakonom, a u većini se tih država čak ni za funkciju šefa države ne traži da bude musliman.

Našavši se tako u izmijenjenim okolnostima u kojima je mnogo toga tradicionalnog otpalo ili je bar dovedeno u pitanje, islamski se svijet našao u dužnosti da u retrospektivi preispita svoj razvojni put, da ocijeni situaciju u kojoj se našao i da potraži putove za budućnost. Novo vrijeme nameće nova pitanja na koja treba odgovoriti. Podvrgnuti su kritici svi faktori koji su kroz povijest oblikovali fizionomiju islamskog učenja. Evo npr. kako Vrhovno islamsko starješinstvo za SFRI daje o tome ocjenu: »U koliko u datom vremenu, u određenoj interpretaciji islamske misli čitalac ne može da nađe odgovor na svakidašnja pitanja, to će biti dovoljno upozorenje da je takva interpretacija prevaziđena i zastarjela.« A zatim se nastavlja: »Mi se upravo već odavno nalazimo u takvoj situaciji. Interpretacija islamske misli koja je nastala prije više od hiljadu godina pokazuje nam se danas kao potpuno prevaziđena. Treba žaliti što je islamska misao u svom razvoju doživjela jednu interpretaciju i jednu jedinu praktičnu primjenu, i to onu koja je nastala u prvim stoljećima pod sasvim drugim okolnostima i koja je bila uslovljena potrebama ondašnjeg života. Pokušaji i nastojanja kasnije uleme da tu prvobitnu interpretaciju i njene prve oblike praktične

primjene zadrže sve do naših dana predstavljaju, bez sumnje, najveći grijeh i jedan od glavnih uzroka zaostalosti i opće dekadencije muslimana.

Islamska misao morala se stalno izučavati, i to na osnovu njenih jedinih izvora Kur'ana i Sunneta. Nijedna njena interpretacija nije se smjela uzeti kao gotova za sva vremena i kao konačna riječ, kao što se to, na žalost, dogodilo. Njenu raniju interpretaciju, ogledala se ona kroz tefsire, fikh ili koju drugu islamsku naučnu disciplinu, mi smo bili prihvatili kao konačnu i vrtjeli se u tom krugu sve do danas, nastojeći da naš život svedemo i uokvirimo u granice koje su prije hiljadu godina postavili Ebu Hanife, imami Šafija, Malik i Ahmed ibni Hambel. Bio je to, zaista, čudan i apsurdan pokušaj. Ti okviri su morali popucati. Ako se na vrijeme nisu našli novi u duhu islamskih koncepcija, život je bio prisiljen da traži druge.

Ako danas pokušavamo da izađemo iz ovog začaranog kruga, tako što želimo da islamskoj misli damo novu savremeniju interpretaciju, vjerujemo da na to imamo puno pravo i da nam to nitko ne može osporiti, jer time vršimo sveti amanet prema Islamu i Islamskoj vjerskoj zajednici«. ⁵

Veliki islamski teolog novijeg vremena Rašid Rida dajući na sličan način svoju kritiku sazeo ju je u četiri točke: 1. fatalno je bilo što se još od vremena Omejevića dozvolilo da funkcija halife bude nasljedna, a ne izborna; 2. osuđuje se ulema zbog neukosti, formalizma i servilnosti kojom je legalizirala čak i pogreške vladara; 3. osuđuje se pretjerani modernizam i povodljivost prema zapadnim uzorima (taklid); 4. osuđuje se likvidacija idžtihada tj. slobodnog vlastitog stvaralačkog suda koji je ostao prigušen i onemogućen tradicionalnim auktoritetima. ⁶ Ovo potonje ocjenjuje naš spomenuti najnoviji Komentar kao »najsudbonosniji momenat«. ⁷

Iz ovakova stanja izbija i težnja za reformama, koja je podjednako značajna preokupacija suvremenog islama ne samo kod nas nego i širom svijeta. Taj duh reformizma nastao je zapravo još u prošlom stoljeću kada su vidovitiji duhovi već nazirali da dolazi novo, sasvim drukčije vrijeme koje će se sudariti s vjekovnim islamskim tradicijama. Taj duh novog vremena već je gotovo svugdje utisnuo svoje biljege. U čitavom islamskom svijetu postoji još samo nekoliko manjih enklava u kojima još na stari način djeluju stare vjekovne institucije, no po svemu sudeći i one su kratka vijeka. U reformama pak najdalje se otišlo u Turskoj, dok su druge zemlje više ili manje suzdržljivije.

Reformizam je opće prihvaćena parola suvremenog islama. Ali islamski svijet ni izdaleka nije složan u tome kojim putem poći u reformama. U tom pogledu postoji čitava skala mišljenja od intranzigentnih fanatika koji traže zaoštavanje kursa vraćanjem na staro do modernih konformista. Treba dodati da su snage otpora negdje vrlo jake. Što se tiče uleme ona se najviše uključila u proces reforme u Tunisu. Mase

5. Prijevod Kur'ana s komentarom, Sarajevo 1966, Predgovor.

6. RONDOT, cit. dj., str. 286.

7. Prijevod Kur'ana s komentarom, str. 86.

vjernika su pri tom uglavnom pasivni promatrači. Evo kako naš Komentar ocjenjuje tu situaciju: »Na jednoj strani imamo određenu grupu »progresivnih« elemenata, koji su se oslobodili okova i traže nove puteve i nove oblike. Na drugoj su strani muslimanske mase koje nisu voljne da se pod svaku cijenu oslobode ranijih formi, jer nemaju garancije da ovo novo nije tuđe.«⁸ Svakako najliberalniji glasovi čuju se od muslimanske inteligencije koja je pod utjecajem evropskih ideja.

Kao što je spomenuto, lucidniji duhovi su još u prošlom stoljeću naslutili ovakav razvoj događaja, pa ako itko od njih treba da bude poimence spomenut, to je svakako veliki učitelj čitavih generacija, uključujući i današnju, neosporni auktoritet u čitavom islamskom svijetu, šejk Muhamed Abdu (1849—1905). Svojom širinom duha i visinom kulture usmjerio je za više generacija javno muslimansko mišljenje. Njega s pravom smatraju ideologom reformizma u čitavom ortodoksnom islamu. Imponirao mu je napredak zapadne tehnike i civilizacije, ali je uočio da ona onako materijalizirana nužno ostavlja prazninu u ljudskim dušama, pa je pokušao dati sintezu dostignuća na Zapadu i temeljnih vjerskih zasada islama. Ponajprije smatra da je potrebno osloboditi islamsku misao od povijesnog nanosa, koji je zamaglio njen izvorni oblik, i to to više što se ta mistifikacija provodila u interesu svakom prije negoli vjerskom. Prema njemu, jedini autentični izvor i kriterij vjere jest »ono što je napisano u Koranu i jedan mali broj hadisa koji se odnose na Prorokov život«. Očistivši tako tradicionalno vjersko učenje od kasnijih samovoljnih nanosa, on je došao do onog originalnog vjerskog fonda koji je zajednički svim islamskim školama i sektama i na toj bazi uspio je još za svoga života ukloniti podvojenosti raznih islamskih vjerskih škola koja je do tada vladala i ostvariti jedinstvo. Ali druga njegova velika životna želja ostala mu je neispunjena, a to je zблиženje islama sa kršćanstvom. Pokazujući živ interes za to napisao je djelo pod naslovom »Uloga islama i kršćanstva u znanosti i civilizaciji«. Evo njegovih idejnih pozicija: »Ako se netko misli izjašnjavati o nekoj religiji bilo da je brani ili da je napada, mora poći do početka te religije u riječima i djelima onih ljudi koji su bili najbliže vremenu kada se je ona pojavila i onih koji su je prenijeli u onoj izvornosti kako ju je propovijedao njen osnivač«. Tražeći ono najdublje u svakoj vjeri, bio je impresioniran sličnošću duha koji ih prožima. Često je isticao tu značajku. Evo što on veli u spomenutoj knjizi: »Svaka vjera dolazi od Boga. Postoji samo jedna religija ista za sve ljude; kako za one pred nama tako i za one koji dolaze iza nas; ona se razlikuje samo po vanjskim formama. Ali njen duh i istina donesena ustima svih proroka i svih vremena ne mijenjaju se. Ova istina govori ljudima da vjeruju u Boga, da mu se klanjaju u iskrenosti i bez primisli, da se potiču međusobno da koliko je u njihovoj moći čine dobro a izbjegavaju zlo.« U privatnom pismu jednom anglikanskom pastoru piše: »Za mene su Biblija, Evanđelje i Koran tri sukladne knjige, tri propovijedanja međusobno tijesno povezana: sve tri čitaju vjernici i poštivaju ih podjednako; tako se kompletira božanska pouka i njena istina prosijeva kroz sve vjere.« Interesantna je njegova

8. Ibidem str. 102.

opservacija o unutarnjim pojavama u kršćanstvu i nastanku protestantizma: »Pojavio se među njima (tj. krišćanima) jedan pravac koji je tražio reformu vjere i vraćanje na prvotnu jednostavnost. Ovaj pravac došao je u svojoj reformi do točke koja ga malo udaljava od islama. Tako su i pojedine zajednice koje su iz toga proizišle došle do vjerovanja koje se podudara s islamskim osim što se tiče priznavanja Muhamedova poslanja. Ono što one ispovijedaju razlikuje se od islama samo po imenu i vanjskih formana, ali ne i po duhu.«⁹

Mogli bismo reći da šejk Abdu ima senzibilan nerv kojim razlikuje ono bitno u islamu od nebitnoga. On nije poput nekih reformatora 19. stoljeća posumnjao u temeljne zasade islama. Naprotiv, on ostaje u granicama pravovjernosti podrazumijevajući pod tim vjernost njegovim izvorima i držeći se u tumačenju tih izvora sredine između ekstremnih shvaćenja. Ali ostajući u tim granicama on je znao više nego itko propovijedati široku tolerantnost, braniti prava razuma, isticati moralni značaj vjere, povezati islamsku nauku sa suvremenim životom. S toga stanovišta on je tražio kontakte s velikim religijama koje dijele svijet.

Bio bi propust s naše strane ako bismo citirane postavke šejk Abdua udostojali samo sa nekoliko kritičkih primjedaba i osumnjičili ga zbog opasnog irenizma, a ne bismo u njima mogli pronaći platformu koja omogućava dijalog. I islam želi svoj »aggiornamento«, i on traži putove da ga ostvari i izvede iz izolacije, a ti ga putovi po zakonu planetarne međuovisnosti vode do susreta s kršćanstvom, i to do drugačijeg susreta nego što su bili međusobni susreti kroz povijest. Takovu vrst susreta želi i Koncil. »Kako su tokom stoljeća između kršćana i muslimana nastali nemali razdor i neprijateljstva, Sveti Sabor sve potiče da zaborave na ono što je bilo pa da se trude kako bi se iskreno među sobom razumjeli, štitili i promicali socijalnu pravdu za sve ljude, čudoredna dobra, mir i slobodu.«¹⁰ Jednom riječju, prošlo je vrijeme kada su se naši međusobni odnosi definirali pojmovima napadača i napadanih. Teško je i zamisliti da bi se takovo vrijeme moglo više ikada i povratiti. U tom smislu treba shvatiti i gest Pavla VI kojim je Turskoj vratio trofeje osvojene u bitci kod Lepanta. Sada je vrijeme da se stvaraju konstruktivniji međusobni odnosi.

S radošću možemo konstatirati da se stvara sve povoljnija atmosfera za takove odnose. O tome je pisano u našoj štampi.¹¹ Spomenimo samo trijumfalni doček priređen Pavlu VI u Svetoj Zemlji gdje su ga, po pisanju jednog jeruzalemskog lista, »muslimani primili s više topline i žara, kakav ne nailazi kod kršćana ni u samom Vatikanu«. Danas se s divljenjem, a ne više s podozrivošću, gleda na različite crkvene kulturne i karitativne institucije po islamskim zemljama.

Ovakav razvoj indicirao je potrebu da se na cijeloj liniji revidiraju međusobni odnosi ne samo prema islamu nego i prema drugim nekršćanskim religijama.

9. CHEIKH MOHAMMED ABDU, *Rissalat al Tawhid*, Paris 1965, str. 132.

10. Deklaracija *Nostra Aetate*

11. DOPPELHAMMER dr. STJEPAN, *Kršćani i Islamski svijet*, članak u *Bogoslovskoj Smotri*, 1965 (XXXV), br. 2, str. 246. sl.

Svojevremeno je još kard. Newman pisao: »Mi smo uvjerenja, oslonjeni na Pismo, da je Gospodar svijeta daleko i široko razasuo sjeme istine. . . Mnogi vjerski oblici imaju u sebi mnogo toga što je u stvarnosti isto . . . Izgleda da to potječe od zajedničkog porijekla . . . Taj zajednički credo čovječanstva djelo je nadnaravnog principa.«¹² A još prije Koncila kard. Bea je signalizirao 1960. g. u Marburgu na međunarodnom skupu za poredbenu znanost religija za potrebu boljih odnosa s nekršćanskim religijama »koji su tim prešnji što borbeni ateizam prijeti da preplavi svijet.«¹³

Drukčije odnose prema tim religijama ne traži samo kršćanska ljubav nego i pravda. Još je Pijo XII upozoravao kao na postulat pravde da u tim religijama ne smijemo gledati samo »praznovjerje« i jednostavno ih označavati kao »carstvo tame«. »Iako je cijela narav po nesretnom Ademovu padu okaljana nasljednom krivicom, ipak narav ima po sebi i nešto kršćansko. Pod zrakom božanskog svjetla i snagom božanske milosti može to biti uzdignuto do prave kreposti i nadnaravnog života.«¹⁴ Ovakav stav je Ivan XXIII još više podvukao, a Pavao VI mu je dao pun izraz govoreći u Indiji pred skupom hindusa i muslimana.¹⁵ Na Uskrs 1964. poručuje svijetu uskrсну radost riječima: »Svjetlo odsijeva u svakoj religiji. Ne smiju se prezirati ni potcjenjivati ta svjetlucanja. Svaka je religija praskozorje vjere, i mi očekujemo svitanje.«¹⁶

Zato koncilska Crkva poziva svoju djecu da se »sa mudročću i ljubavlju u dijalogu i suradnji odnose prema pripadnicima drugih vjera. Katolici moraju svjedočiti za svoju vjeru i kršćanski život tako da priznaju, čuvaju i unapređuju duhovne moralne i socijalno-kulturne vrednote koje se kod tih vjera nalaze.«¹⁷

Poglavlje o islamu u tom koncilskom dokumentu počinje riječima što ih je još prije 900 godina uputio papa Grgur VII maurskom sultanu Neziru: »Crkva s poštovanjem gleda na muslimane koji se klanjaju jedinome Bogu, živom, milosrdnom i svemogućem, sivoritelju neba i zemlje koji je ljudima govorio. Oni traže podvrgavanje svim srcem Božjim odredbama i onim sakrivenim, kako se podvrgao Abraham, na koga se islamska vjera rado poziva. Isusa, koga doduše ne priznaju Bogom, ipak časte kao proroka i poštuju njegovu djevičansku Majku Mariju, koju katkad također pobožno prizivlju. Povrh toga iščekuju Sudnji dan, kada će Bog sve ljude uskrisiti i platiti im po djelima. Zato oni cijene čudoredni život te Boga poštuju ponajviše molitvom, milostinjom i postom.«¹⁸

Osnivač islama Muhamed nikada nije sebe smatrao novatorom, nego reformatorom. Svoju misiju nije shvaćao kao osnivanje nove vjere, nego kao restituiranje njene prvotne izvornosti i čistoće kakova je bila Abrahamova vjera u jedinoga Boga, ali koja je kasnije po židovstvu i

12. KARRER OTTO *Das Religiöse in der Menschheit*, Herder 1936, str. 237.

13. DOPPELHAMMER dr. STJEPAN, *Povijest religija* (skripta), Zagreb 1964, sv. II, str. 229.

14. PIJO XII, »*Evangelii Praecones*«, AAS 43 (1951) str. 522.

15. AAS 57 (1965) str. 132.

16. *Glas Koncila* od 12. travnja 1964.

17. Deklaracija *Nostra Aetate*

18. *Ibidem*.

kršćanstvu iskvarena. Sebe nije smatrao kao jedinog donosioca objave, nego kao »pečat« tj. posljednjeg u nizu Božjih poslanika, a u pojam objave uključuje i starozavjetnu i evanđeosku. »O sljedbenici knjige (Tevrata i Indžila)! Dođite da se okupimo oko riječi koja je i kod vas i kod nas jednaka. To je: da se Bogu klanjamo, da Mu druga ne pripisujemo, i ne pridajemo, i da neke između nas ne smatramo bogovima mjesto Allaha... Ibrahim nije bio ni Židov ni kršćanin, nego je bio pravi i istinski musliman. Bez sumnje su Ibrahimu najbliži koji ga slijede i njegova se puta drže, onda ovaj poslanik i koji u njega vjeruju« (Koran 3,64.67). Po Koranu Abraham se je prvi i poslužio riječju »musliman« označujući time svoje potpuno podvrgavanje volji Božjoj.¹⁹

Koran strogo i bitno razlikuje »kitabije« tj. sljedbenika knjige (»ahl al-kitâb«), a to smo mi kršćani i židovi, od »mušrika« tj. idolopoklonaca. »Mi smo poslali Ibrahima i Nuha i dali smo porodu njihovu poslanstvo i knjigu. Među njima ima ih koji su na pravom putu. A mnogo ih je između njih bilo bezbožnika koji su se uzobijestili. Zatim smo slali iza njih jedne za drugima poslanike naše, pa smo poslali iza njih poslanika Isa sina Merjemina. I dali smo njemu Indžil. A stavili smo u srca onih što su ga slijedili blagost, ljubav i naklonost.« (57-26-27). Koran se izričito poziva na Bibliju: »Ako ti sumnjaš u ono što smo ti objavili, pitaj one koji su učili Knjigu prije tebe.« (10,94).

Zato nam nije nimalo čudno da kao što je vjera u jednoga jedinoga Boga ono najbiblijskije u Bibliji, u Jahvea koji ne trpi uza se drugih bogova, nadsvjetskoga i osobnoga, koji je govorio ljudima po svojim glasonošama, dao im zakon, sankcionirao ga i traži pokoravanje svome zakonu, isto je tako središnja stvarnost Korana Bog veliki i jedini, svemoguć i milosrdni, stvoritelj i apsolutni gospodar svega: »Zaista je vaš Gospodar Allah, koji je stvorio nebesa i zemlju za šest vremenskih perioda, koji sa Arša (svoga prijestolja) svakom stvari upravlja. On pokriva svjetlo danje, koje se vječno izmjenjuje sa vječnim pokrivačem noći. Sunce, mjesec i zvijezde sve se pokorava vlasti i moći Njegovoj. Dobro znaj, On stvara i On zapovijeda. Kako je uzvišen Allah, Gospodar svjetova! On ne voli one koji prekoračuju granice onoga što je dopušteno.« (7,53.54). A na drugom mjestu kao da odjekuju riječi psalma ili kantika: »Njegovo je biće uzvišeno. Slavi ga i Njemu se klanja sedam nebesa, zemlja i sve što se među njima nalazi.« (17,44). Na početku 16. sure nabraja se kao u psalmu 104. (103) čitav niz stvorenja, što sve treba da podsjeti čovjeka na zahvalnost prema Stvoritelju koji mu je to sve iz dobrote podijelio. Prema Božjem veličanstvu stoji čovjek u svojoj sićušnosti kao u Jobovoj knjizi — iz čega izvire kao dužnost potpuna pokornost prema Stvoritelju, a to upravo i znači sama riječ »islam«. Ako postoji formula u kojoj bismo se najlakše s muslimanima mogli složiti, to bi bez sumnje bile riječi: »Gospodinu Bogu svomu se klanjaj i njemu jedinome služi«. (Mt 4,10).

U prvom retku Korana Bog se naziva »gospodarom sudnjeg dana«, pa će njegova svemoć konačno trijumfirati u eshatološkim zbivanjima. Ti događaji početak će Isusovim dolaskom s neba. A zatim »kada se puh-

19. CHEIKH MOHAMMED ABDOU, cit. dj., str. 118. bilješka.

ne u rog. samo jedan put i pomaknu se zemlja i brda sa svojih mjesta i sa jednim udarcem se potpuno razbiju, toga dana će se dogoditi veliki događaj. Nebesa će se raspuknuti, a snaga njihova će toga dana pasti. Anđeli će se iskupiti na stranama njihovim, a nosit će prijestolje Gospodara tvoga iznad anđela toga dana osmerica nosača. Toga dana će se vama sva vaša djela pokazati i nijedna tajna vaša neće ostati sakrivena. Pa kome god bude Knjiga dana u njegovu desnu ruku, reći će: Dodite... ovakav će provoditi sretan i zadovoljan život, unići će u jedan visoki raj... Ovaj kome bude knjiga dana u lijevu ruku njegovu reći će: Kamo sreće da mi knjiga nije ni dana... Za ovakove će se reći: Uхватite ga i u lance ga vežite, zatim ga u razbuktjeli i rasplamsani ogranj bacite, a onda ga umotajte u lance što su dugi sedamdeset lakata! Zaista on nije vjerovao u Allaha velikoga i uzvišenog i nije poticao druge da nahrane siromahe bijednike.« (69,13-34).

Koran naziva Isusa prorokom i poslanikom i s jedne strane govori o njemu s velikim poštovanjem i ističe njegovu svetost, ali s druge strane uporno naglašava da je on samo stvorenje. Isus kao i njegova majka Merjema spominju se kao bića izvanredne čistoće. Kada je Marijina majka očekivala dijete, prikazala ga je Bogu još prije nego se rodilo: »Moj Bože! Tebi samo zavjetujem što u utrobi svojoj nosim da isključivo Tebi služi. Primi ovaj zavjet moj. Ti čuješ molitve moje i Ti znaš namjere moje.« A nakon poroda govori Marijana majka Bogu: »Nadjela sam joj ime Merjema i Tebi prepuštam da nju i porod njezin čuvaš od zla sotone prokletoga.« (3,35 sl.). U istoj suri govori se i o Isusovu rođenju: »Spomeni se kad su anđeli rekli Merjemi: Merjemo, Bog te je odabrao i učinio čistom od svih mana i izabrao te iznad svih žena zemaljskih. O Merjemo, budi pokorna svome Gospodaru, ničice pred njim padaj i sagibaj se sa svima koji se pred njim sagibaju... Merjemo, Bog ti šalje radosnu vijest kao riječ Svoju, da ćeš bez dodira s muškarcem poroditi dijete, a ime će mu biti Mesih Isa sin Merjemin... Merjema reče: Moj Bože, kako ću ja imati dijete... Bog reče: Tako će to biti. Bog stvara što hoće. Kad odluči da nešto bude, samo kaže: Budi i biva.« Marija je ostala vazda djevica, ona je »sačuvala svoju nevinost i krepost, pa smo Mi udahnuili u nju od duha Našega. Ona je potvrdila riječi Gospodara svoga i Knjige Njegove i bila je od onih koji su bili pokorni i odani.« (66,12).

Slično je i u islamskoj tradiciji. Kod Buharije, a to je najuglednija zbirka hadisa tj. tradicije, čitamo: »Abu Horayra je rekao: Čuo sam Božjeg poslanika kako govori: Nijedan potomak Adamov neće biti rođen, a da ga sotona u času njegova rođenja ne dotakne, tako da prvi vrisak koji se od njega čuje je vrisak od doticaja sotoninog. Samo Marija i njezin sin su iznimka od toga zakona.«²⁰

Lijepe riječi o Isusu i Mariji nisu našle odjeka kakav bi se očekivao u islamskoj pobožnosti. Muslimani se na citirana mjesta rado pozivaju u razgovoru s kršćanima, i to je sve. Rekli bismo da su navedene riječi Korana ostale bez funkcionalnosti.

20. JOMIER, *Bibel und Koran*, Wien 1962, str. 83.

Područje morala predstavlja teren na kojem su mogući još tješnji i neposredniji kontakti s islamom budući da on priznaje naravni moralni zakon i na svoj način preuzima Mojsijev dekalog. Evo kako o tome govori naš najnoviji Komentar: »Koran nabraja niz principa u obliku zapovijedi koje su Jevreji bili preuzeli kao obavezu, a koje spadaju u zajedničku osnovu svih objava. Evo tih principa:

1. Vjera u jednog Boga;
2. Dobro postupati s roditeljima;
3. Pomagati bližnje;
4. Pomagati siročad i voditi brigu o njima;
5. Pomagati siromahe;
6. Biti od koristi svim ljudima i pružiti im pomoć bar dobrim savjetima;
7. Obavljati namaz;
8. Dijeliti zekjat;
9. Nikoga ne uznemirivati u njegovoj kući i domovini;
10. Ne ubijati se međusobno.

To su zapovijedi, odnosno dužnosti koje je Tevrat bio propisao Izraelčanima. One su i danas vrlo aktuelne i ništa nisu izgubile od svog značenja. Ostaju i dalje kao najčvršća osnova svake ljudske zajednice.«²¹ Islam naglašujući ove dužnosti nikako se ne zadovoljava samim vanjskim djelom, nego traži i pravu nakanu.²²

To bi bilo samo nekoliko najmarkantnijih točaka u kojima se dotirujemo, ali je platforma za dijalog sigurno mnogo šira.

Međutim, zdravi smisao za realnost nalaže nam da dodamo da pokraj onoga što nam je zajedničko ima svakako mnogo toga i što nas dijeli. Pa čak i u ovim dodirnim točkama ne smijemo imati iluzija o savršenoj podudarnosti. Božje jedinstvo npr. ne shvaća se istoznačno kod nas i kod njih. Oni ga shvaćaju tako da nema uz taj pojam mjesta kršćanskoj tajni presvetoga Trojstva ili tajni Utjelovljenja: »Bez sumnje su nevjernici koji govore: Mesih sin Merjemin je Bog... Zaista tko Bogu druga daje, Bog će ga lišiti rajskog veselja, a njegovo je mjesto u paklu... Zaista su nevjernici koji govore: Bog je treći između trojice. Samo je jedan Bog koga treba obožavati... Mesih sin Merjemin je samo poslanik. Prije njega je mnogo poslanika došlo.« (5,75). Pandža-Čauševićev prijevod donosi uz ove ajete ovaj komentar: »... govoreći o ovom pitanju treba govoriti i o Hazreti Merjemi. Kršćani, naročito katolici kad govore o Merjemi kažu da je ona majka Božja i po tom svojstvu joj pripisuju božanstvo.« Pa i sam pojam kršćanstva kako ga uzima Koran nemojmo shvaćati kao pojam kršćanske ortodoksije, nego možda radije kao pojam kršćanskih hereza osobito nestorijanizma i jakobizma koje je Muhamed svakako imao prilike upoznati, a čiji su tragovi u Koranu očiti.²³ Isto tako kada Koran govori o »knjigama« koje su nam

21. *Priljevod Kur'ana s komentarom*, str. 50.

22. RONDOT, cit. dj., str. 114.

23. STIEGLECKER HERMANN, *Die Glaubenslehren des Islam*, Schöningh, Paderborn 1962, str. 252.

zajedničke, imajmo na umu da to znači više apokrifne nego naše kanonske knjige. Poznato je da je upravo onim krajevima obilno kolala apokrifna literatura. Biblija za muslimane nema nikakve vrijednosti u sebi, nego samo ukoliko je ovisna o Koranu. Zato, iako je Koran smatra objavom, muslimani je ne čitaju. Dodajmo da i mesijanska proročanstva kao i proročanstvo Kristovo da će poslati »drugoga tješitelja« tumače kao navještenje Muhamedova dolaska.

Pa ipak, sve ovo ne onemogućuje iako otežava dijalog. Dijalog nema za cilj uklanjanje tako dubokih razlika koje ostaju dokle god svaka strana želi očuvati svoj identitet. Dijalog ne znači ni cjenkanje u svrhu stvaranja nekog interkonfesionalizma. On ima za cilj da obostrane vrednote budu obostrano priznate i unapređivane. Crkva je na taj način ušla u dijalog i sa partnerima sa kojima ima mnogo manje dodirnih točaka, pa zašto ne bi bio moguć dijalog i s islamom? Dijalog »s mudrošću i ljubavlju«: mudrost sama odbija, lako ostavlja dojam arogancije i prepotentnosti; ljubav sama lako nas učini slijepima.

U tom cilju, kao što je poznato, osnovan je na Duhove 1964. Sekretarijat za nekršćane, a posebno još Komisija za odnos s muslimanima, koja radi neovisno od spomenutog Sekretarijata. Svrhu tih institucija označio je Pavao VI riječima: »Želimo s njima promicati i braniti ideale koji mogu biti zajednički na polju vjerske slobode, bratstva među ljudima, prave kulture, socijalne dobrotvornosti i društvenog reda. U smislu tih zajedničkih ideala razgovor s naše strane je moguć i nećemo propustiti da ga ponudimo tamo gdje u uzajamnom i iskrenom štovanju bude blagohotno prihvaćen.«²⁴

Taj željeni dijalog sjeća nas na one prve kontakte islama sa kršćanstvom i već izgrađenom kršćanskom teologijom u vrijeme sv. Ivana Damaskanina, i to upravo i ponajviše baš u Damasku. Kršćani su bili veza preko koje je — osobito za vrijeme Omejevića arapski svijet otkrio blago grčke filozofije, u prvom redu Aristotela. Arapi su se požudno bacili na izučavanje toga blaga da ga nekoliko stoljeća kasnije vrata kršćanima na drugom kraju mediteranskog bazena i znamo koliko je to bio dragocjen materijal pri izgradnji velebne zgrade sredovječne skolastike. Arapi su sa živim interesom upoznavali kršćanske doktrinarnе borbe. Pa kada je kršćanska ortodoksija odnijela pobjedu nad izdancima arijanizma i utvrdila nauku o vječnosti Božje Riječi, a i Koran naziva Isusa »Riječju Božjom« (4,171), nije li po tvrdnji mnogih autora²⁵ to odjeknulo na svoj način i u islamskoj teologiji kada je postavljeno pitanje o stvorenosti odnosno nestvorenosti Korana koji je riječ Božja? Zaista treba samo žaliti što su ovakovi kontakti kasnije zamijenjeni sasvim drukčijim odnosima.

Prilike su se danas nesumnjivo okrenule nabolje, a time je stvorena i atmosfera za human i iskren dijalog. Velimo iskren, a to znači bez računice i bez skrivenih primisli. Islamski svijet je i odviše nepovjerljiv prema novotarijama koje dolaze sa Zapada, a Crkvu on smatra

24. DOPPELHAMMER dr STJEPAN, Sekretarijat za nekršćane, članak u Bogoslovskoj Smotri, 1965, (XXXV), br. 1, str. 113.

25. GARDET—ANAWATI, Introduction à la Théologie Musulmane, Paris 1948, str. 409.

nećim zapadnjačkim, pa bi bilo fatalno čitavu stvar konpromitirati bilo kojim nedostojnim namjerama. Čini se da je to važno posebno naglasiti u našim prilikama pod jednim konkretnim vidom. Poznata je stvar da je najveći dio naših bosansko-hercegovačkih muslimana nacionalno neopredijeljen. Treba to razumjeti. Islam je svagdje potiskivao nacionalno ispoljavanje kao nešto što dijeli njegove vjernike, a njih je naučio da se sasvim zadovolje tim što su muslimani. Tako je to bilo i kod nas. Kao što je spomenuto danas, ponovno izbija u islamskim narodima zapretana nacionalna svijest. Da li će do te pojave doći i kod naših muslimana, i ako do toga dođe kojim će to smjerom krenuti, to ćemo počekati, i vidjeti, ali bilo bi fatalno ako bismo u dijalog ulazili sa bilo kakvim prozelitskim računima u tom pogledu. Prepustimo tu stvar neka ide svojim tokom, a ako se netko smatra pozvanim da se u to umiješa, to svakako nismo mi crkveni ljudi.

Crkva nas poziva ne samo na dijalog s muslimanima nego i na suradnju. A na listi točaka u kojima bi bila moguća i potrebna suradnja, svakako bi se našla naša zajednička egzistencijalna pitanja: obrana slobode vjere, i to slobode u kompletnom pojmu, obrane javnoga morala, pravo socijalne inicijative, pravo utjecaja na javni život, ravnopravnost ne samo deklarativna nego i stvarna.

Pravda će tražiti od nas da upoznamo nauku islama osobito ako o njoj želimo donositi sud. Kao što znamo svoje teze braniti teološkim distinkcijama, pokušajmo ući i u distinkcije islamske teologije. Nećemo onda npr. olako osuđivati islamsku nauku zbog fatalizma, jer i oni i te kako pokušavaju spasiti slobodu čovječje autodeterminacije. Uostalom, sjetimo se koliko toga još ostaje nejasno i kod nas nakon svih predlaganih rješenja o zagonetnoj igri čovječje slobode i konkurzusa svemogućeg Boga. Kod nas se npr. zna ustvrditi da arapski jezik nema izraza kojim se označava ono što mi nazivamo savješću. Točno je da toga izraza nema, ali nemojmo iz toga izvoditi zaključak da ti ljudi ne znaju što je savjest.²⁶ Ni Rimljani nisu imali izraza za ono što mi nazivamo ponosom, ali su znali i te kako biti ponosni.

Koncilaska Crkva orijentirala se je prema nekršćanskim religijama sa stavom »za«, a ne stavom »protiv«. Ne govori o njima u monologu, nego traži s njima dijalog. Ne tretira ih kao inkarnaciju ljudskih zabluda, nego kao ljude i braću koji su svi po biti i porijeklu »slušaoci Riječi«²⁷ (K. Rahner). Dužnost Crkve da svjedoči za Krista ne isključuje, nego uključuje njenu zadaću da među ljudima unapređuje jedinstvo i ljubav, ne jedinstvo u smislu uniformnosti, nego u razgovoru i suradnji, bratskom ophođenju, u čuvanju i unapređivanju svih istinskih vrednota. »Crkva ne odbacuje ništa što je sveto u ovim religijama. Ona gleda s iskrenim poštovanjem te različite načine djelovanje i života, vjerske zapovijedi i nauke koje, ma koliko se u mnogim točkama razlikuju od onoga što ona sama vjeruje i naučava ipak nerijetko odražuju zraku one iste istine koja obasjava sve ljude.«²⁸ »Svjetlo istinito,

26. GOLDZIHNER I., *Le Dogme et la Loi de l'Islam*, Paris 1958, str. 14.

27. *Orbis Catholicus*, Deceंबर 1966, str. 544.

28. Deklaracija *Nostra Aetate*

koje obasjava svakoga čovjeka, dođe na ovaj svijet«. (Iv 1,9). Ova spoznaja puni Crkvu optimizmom, a taj optimizam odražavaju i njeni koncilski dokumenti, u prvom redu onaj najvažniji »Lumen gentium« uključujući i njegov 16. stavak koji govori o muslimanima. Pokoncilska će generacija teologa sigurno produbiti i teološki oblikovati ono što je tu samo natuknuto, da naime Božja spasilačka ekonomija nije uska, i da se svjetlo Božje objave ne zaustavlja na granicama Božjeg naroda, a što prelazeći te granice dolazi do aberacije i refrakcije, ne treba da nas čudi.²⁹

Ako ikoje, to su sigurno duše mističara znale uživati ljepotu toga svjetla i svjedočiti o njemu. Danas se i kod nas općenito priznaje da i u islamu postoji prava mistika i mističari. Jedan od najvećih likova islamske mistike jest jedna žena imenom Rabija. Gazalija, valjda najveći teolog islamske klasike, smatrao ju je prvorazrednim auktoritetom. Sadržaj njenog života i njene nauke jest »Vlastito posvećenje po unutar-njoj Božjoj ljubavi«. Evo nekoliko njezinih riječi: »O moj Gospodaru, ako ti se molim iz straha od pakla, odbaci me u pakao! Ako ti se molim iz nade u raj, isključi me iz njega! Ali ako ti se molim zaradi tebe samoga, nemoj mi uskratiti ništa od svoje vječne ljepote! — O moj Bože, ne mogu živjeti u svijetu a da na tebe ne mislim, a kako bih mogla izdržati u budućem životu a da tebe ne gledam? O moj Gospodaru, moje uzdisanje pred tobom nije ništa, jer ja sam strankinja u tvojoj zemlji.«³⁰ Ne možemo a da se ne zapitamo, kako bi lako ova duša uspostavila edifikantan dijalog s jednom od naših mističarki!

Ulazimo pak u dijalog nadasve ohrabreni onim božanskim dijalogom koji se vodio jednoga vrućeg popodneva u samarijskom gradu Siharu na Jakobovu zdencu koji je naš Gospodin zapodjeo prelazeći božanskom superiornošću preko stoljetnih atavističkih barijera međusobne mržnje zbog koje se Samarjani i ne druže sa Židovima. Žena Samarjanka je izložila svoje vjersko uvjerenje i svoje teškoće onako kako ih je nosila u sebi, a on je slušao s razumijevanjem punim ljubavi i takta, bez omalovažavanja, bez čuđenja, ali i bez strašljivosti i ustručavanja i odgovarao joj je biranim riječima, bez udaranja anatema, bez zajedljivosti. Njegove riječi nisu vrijeđale njenog vjerskog osjećaja. Zato su i bile prihvaćene. To nam daje hrabrosti da se ponadamo da ponovno »dolazi vrijeme i već je nastalo, kad će se pravi klanjaoci klanjati Ocu u duhu i istini, jer i Otac traži takve klanjaoce.« (Iv 4,23).

SUMMARIUM

Per saecula christiani cum mahommetanis sese mutuo plerumque rixis prosequabantur. Nunc temporis in utrisque castris venti sentiuntur spirare secundi, auspices felicioris mutui commercii in futuro. Immane imperium otomanum, per saecula inimicus mundo christiano, propugnator et protector religionis mahommetanae disperit. Ex altera parte Ecclesia sese liberavit ab

29. BARAUNA G., *De Ecclesia* (njemačko izdanje), sv. I, članak G. THILS, »Die das Evangelium nicht empfangen haben«, str. 602.

30. KARRÉR, cit. dj., str. 60.

amplexu potentatum saecularium. Haec viam pandunt occursum pacifico. Est in desideriis Ecclesiae conciliaris dialogum inire cum mahometanis eo magis cum non pauca habeantur communia ut puta: fides in unum Deum creatorem et remuneratorem, honor eximius exhibitus Christo eiusque purissimae Matri semper virgini, Scriptura ad quam tamquam revelatam Alcoranus saepe provocat, respectus ordinis morales naturalis. Certo remanent multae discrepantiae, immo non deerunt difficultates in his quoque quae sunt communia. Ecclesia tamen non flectitur in spe dialogum esse possibilem, adeoque optat freta maxime exemplo divini dialogo Christi cum muliere Samaritana (Jo4).